

МЕДІАЦІЯ В ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРАХ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ

MEDIATION IN ECONOMIC DISPUTES AS ONE OF THE FORM OF ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION

Поліщук В.В.,
аспірант

Вищого навчального закладу
«Університет економіки та права «КРОК»

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту медіації в господарських спорах. Для дослідження медіації було використано наукові праці українських та закордонних науковців. Здійснено порівняльний аналіз наукових досліджень в різних країнах світу. Серед закордонних праць було проаналізовано дослідження науковців із В'єтнаму, Південно-Африканської Республіки, Іспанії, Пакистану, Італії.

Автором здійснено аналіз причин виникнення позасудових способів вирішення спорів на міжнародній арені. Виявлено, що однією із причин розвитку позасудових способів вирішення спорів є наслідки Другої світової війни, коли розпочалась активна міжнародна торгівля та судова система почала не справлятися із великою кількістю судових справ. Проаналізовано недоліки судового способу вирішення спорів, здійснено висновок про переваги медіації та вказано на статистику ефективності використання медіації в господарських спорах в одній із країн Європейського Союзу. Для дослідження використано брифінг Європейського Союзу про аналіз ефективності чинного законодавства, яким визначається порядок здійснення медіації в країнах Європейського Союзу.

Зроблено висновок, що країни Європейського Союзу також перебувають у пошуку способів підвищення ефективності використання медіації для комерційних спорів.

Проаналізовано форми медіації у світі та законодавчі підстави для впровадження обов'язкової або факультативної (рекомендаційної) форми медіації. Зроблено висновок про те, що базою для існування медіації є принципи медіації, які покладено і в основу моделей медіації. Дано визначення кожній із моделей медіації. Автором надано рекомендації щодо зміни назви однієї із моделей медіації та зроблено висновок про те, що будь-яка модель медіації має оформлюватись договором.

У договорі встановлюються всі обов'язкові етапи медіації та визначається відповідальність сторін. Зроблено висновок, що в рамках кожної із моделей медіації відбуваються сесії, в яких сторони намагаються вирішити одне із конфліктних питань. Також проаналізовано відповідальність медіатора за організацію процесу переговорів та висловлено рекомендації щодо необхідності законодавчого закріплення відповідальності медіації в нормативно-правових актах.

Ключові слова: медіація, медіатор, господарський процес, господарські спори.

The article is aimed at coverage of the essence and content of mediation in economic disputes. To research mediation, academic works of Ukrainian and international scientists have been used. Comparative analysis of scientific research in different countries of the world has been made. Research of scientists from Vietnam, South African Republic, Spain, Pakistan, Italy has been analyzed among international works.

The author has performed the analysis of causes of occurrence of extrajudicial methods of disputes resolution in the international arena. It has been revealed that one of the reasons for development of extrajudicial methods of disputes resolution is consequences of the World War II, when active international trade started, and judicial system started failing to process great amount of legal cases.

Drawbacks of the judicial method of disputes resolution have been analyzed, a conclusion on advantages of mediation has been made, and statistics of efficiency of mediation in economic disputes in one of the EU countries have been provided. The European Union's briefing on the analysis of the current legislation effectiveness defining the procedure for mediation in the European Union countries has been used for the research. A conclusion has been made that the European Union countries are also in search of methods to raise effectiveness of mediation for commercial disputes.

Mediation forms in the world and legal grounds to implement mandatory and optional (recommended) form of mediation have been analyzed. A conclusion has been made on the fact that the basis for mediation existence is mediation principles which also are underlying mediation models. Definition of each of mediation models has been provided. The author has given recommendations concerning change of one of the mediation models' name and has made a conclusion that any mediation model must be executed as an agreement. The author has made a conclusion on the fact that any mediation model must be executed as an agreement.

An agreement shall set out all mandatory stages of mediation and define the parties' liability. A conclusion has been made that in the framework of each mediation model, sessions are conducted, in terms of which parties seek to resolve one of disputed issues. Moreover, mediator's liability for organization of negotiations has been analyzed, and recommendations have been given on the need for providing a legislative framework for mediation responsibility.

Key words: mediation, mediator, economic process, economic disputes.

Постановка проблеми. Медіація є одним із видів позасудових способів вирішення спорів. Дослідження медіації в Україні є актуальним в силу того, що у світі

також ведуться постійні пошуки ефективної моделі для активного застосування медіації. Наразі в Україні відсутня законодавчо врегульована модель медіації,

законодавче визначення поняття «медіація» та законодавчий акт, яким би визначались організаційні питання медіації в господарських спорах.

Медіація здійснюється відповідно до міжнародної практики, яка не дає однозначної відповіді щодо ефективності застосування медіації саме за такими правилами. Також, незважаючи на той факт, що сам процес медіації є структурованим, багато сторін не мають бажання користуватись медіацією, оскільки відсутня достатня кількість досліджень, які би надавати переваги процесу медіації та пояснювали для загалу основні особливості та переваги медіації в господарському процесі для учасників спору.

Стандослідження. Медіація у вирішенні конфліктів вивчалась різними галузями наук. З 1960-х років минулого століття медіацію досліджували Д. Дена, К. Крессель, У. Мاستенбрук, Д.Г. Прюїтт, Дж. Г. Скотт, Р. Фішер. У юридичній науці дослідженням медіації у господарських спорах займаються Карлос Есплугес, Хосе Луї Іглесіас, Гаїлермо Палайо, Н. Бондаренко-Зелінська, М.В. Вікторчук, Г. Єрьоменко, К. Канішева, Т.Коваленко, Л. Момот, Ю. Притика, І.О. Переверзєв, Д. Проценко, В.П. Пухаренко, Ю. Сліпченко, Г. Ульянова, І.П. Якимчук.

Метою статті є подальша теоретична розробка сутності медіації, визначення моделей медіації в господарських спорах, принципів медіації в господарських спорах, особливостей роботи та відповідальності медіаторів.

Виклад основного матеріалу. Тривалий час судові спори вважались основними механізмами вирішення конфліктів. Ефіопський дослідник Каміл Абду Оумер стверджує, що судові спори, як правило, характеризуються, серед інших, неефективністю витрат, змагальним характером та затримкою у прийнятті рішень [1]. Причиною активного розвитку альтернативних способів врегулювання спорів стали наслідки Другої світової війни, коли значно зросла міжнародна торгівля і суди почали не справлятися зі всіма спорами. Нью-Йоркська конвенція 1958 року вперше закріпила міжнародний арбітраж як альтернативний спосіб вирішення спорів на законодавчому рівні.

Медіація на міжнародній арені є достатньо новим феноменом [12]. Доктор філософії в області права Тетяна Кисельова вказує, що з кінця XX ст. країни прецедентного права, такі як Канада, Велика Британія, Австралія і Нова Зеландія, швидко підхопили рух медіації і створили у себе інститути медіації, подібні до тих, які існують у США [19, с. 4].

Поступово медіація як один із позасудових способів вирішення спору також почала займати активні позиції у процесах вирішення конфліктів, тим самим витісняючи арбітраж. Іспанський дослідник Карлос Есплугес Мота стверджує, що медіація вже не є «альтернативою» судовому процесу, а стає все більш основним елементом правової системи [3]. В'єтнамський дослідник Ву Чао зазначає, що медіації в господарських спорах є частиною зростаючої світової тенденції врегулювання суперечок позасудовим способом [11].

Термін «медіація» не є новим у світовій практиці і, як стверджує дослідник із Непалу Матріка Ніра-

ула, є дещо схожим на термін «примирення» [6]. Однак, на відміну, від примирення медіація завжди обертається навколо кваліфікованої нейтральної третьої сторони [6]. За твердженням дослідника із Бангладешу Мохаммада Сіддікві, в медіації не застосовуються формальні правила доказування та процедури [5]. Це означає, що законодавчі акти можуть встановлювати структуру медіації, але сам медіатор може відступати від правил процесу.

Ефіопський дослідник Каміл Абду Оумер стверджує, що медіація – це процес, при якому сторони в суперечці ведуть переговори щодо своїх справ за допомогою нейтральної третьої сторони, яка не має повноважень приймати обов'язкове рішення [1]. Каміл Абду Оумер вказує, що достатньо складно визначити медіацію концептуально і кожна правова система має своє визначення [4]. Підставою для такого твердження є Арбітражний регламент ЮНСІТРАЛ, де в частині 3 статті 1 частини 1 Типового закону «Про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру» Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) (2002) вказано, що для цілей цього Закону примирення означає процес, який може виражатись у формі примирення, медіації або іншим аналогічним способом, де сторони просять третю сторону або сторін допомогти їм примиритись [8, с. 8].

Значний період часу терміни «медіація» та «примирення» в країнах вживались як синоніми. Оскільки у міжнародному праві відсутня чітка і однозначна термінологія, що характеризує медіацію [13]. Доктор Фелікс Штеффек стверджує, що така колізійність термінів існує і сьогодні в деяких країнах. Прикладом цьому є закон про процедуру примирення в Естонії [9].

Філіппінський центр медіації визначає медіацію в господарських спорах як добровільний та конфіденційний процес переговорів в комерційних спорах із залученням нейтральної третьої сторони, яка допомагає сторонам визначати проблеми і розробляє пропозиції для вирішення їх спорів [6].

Ронан Філі, дослідник із Південно-Африканської Республіки, під терміном «медіація» розуміє процес «бути посередині» і не виконувати ролі судді, юрисконсульта, радника або терапевта. Роль медіатора зводиться до мотивації сторін знайти компромісне рішення. Медіатор не здійснює маніпулювання або будь-яким примусовим способом керування сторонами. Завдання медіатора також створити сумніви в позиції кожної із сторін, аби сторони могли побачити слабкі місця у своїх поглядах та переконаннях, тим самим виявляючи бажання йти на компроміс [7].

Керівник Українського центру медіації Галина Єрьоменко стверджує, що медіація – це послуга посередництва в переговорах, в основі якої принцип добровільної участі сторони в процесі переговорів, нейтральності медіатора, конфіденційності, відповідальності сторін переговорів за пошук рішень, який буде справедливим для всіх сторін. [10, с. 1].

Кожне із визначень медіації зводиться до того, що ключовими складовими медіації є наявність самого конфлікту; що це має бути структурований процес переговорів за відповідною процедурою і з дотри-

манням принципів медіації; і що має бути залучена нейтральна третя сторона, яка і буде керувати всім цим процесом переговорів, не впливаючи на саме рішення, яке сторони приймуть.

Конфлікт, що вирішується за допомогою медіації, має значно більше шансів бути вирішеним у тому руслі, який вигідно самим сторонам конфлікту. Окрім того, сторони отримують можливість знижувати власні витрати на розгляд комерційного спору. Такі витрати сторони сплачують під час судових справ або навіть під час арбітражу, де і тут медіатора також можуть запрошувати задля вирішення конфліктних питань.

Медіація в комерційних справах дбає про збереження ділових відносин суб'єктів господарювання, які в судовому порядку можуть бути знищені. Також під час медіації в комерційних справах з'ясовуються бізнес-альтернативи вирішення проблем порушеного контракту або інших комерційних проблем. Не менш важливим для медіації в комерційних справах є і часові рамки.

На думку дослідника із Непалу Матріка Ніраула, складно говорити про недоліки медіації, оскільки жоден орган або суб'єкт господарювання не розкриває таку інформацію. Формальним недоліком медіації може бути лише той факт, що некваліфіковані та непідготовлені медіатори, а іноді й примус сторін до медіації, можуть завдавати шкоди медіації [6].

Обов'язковість медіації. Як вже зазначено вище, медіація на міжнародному рівні не регулюється одним єдиним нормативно-правовим актом, а це означає, що кожна із країн може визначати доцільність запровадження обов'язкової медіації в господарських спорах.

У країнах Європейського Союзу медіація регулюється Директивою № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21.05.2018. При цьому, відповідно до пункту 5.3 вказаної Директиви, Директива застосовується без нанесення шкоди національному законодавству, яке передбачає обов'язкове використання медіації, за умови, що таке законодавство не обмежує сторін використовувати їх право звернення до судової системи [2]. Як зазначає іспанський дослідник Карлос Есплугес Мота, після аналізу статті 5.2 Директиви № 2008/52/ЄС, законодавчі органи країн-членів Європейського Союзу, такі як Італія та Греція, визначали необхідність обов'язкового застосування медіації у всіх комерційних справах [3]. При цьому, досвід Італії щодо обов'язковості застосування медіації в господарських справах виявився достатньо ефективним і підтвердженням цьому є брифінг Європейського Парламенту «10-річчя «Парадоксу медіації в ЄС» або коли Директива ЄС має бути більш... директивною» [4]. Європейським Парламентом було зроблено висновок, що в Італії наразі 15% усіх комерційних справ вирішуються за допомогою послуг посередництва (медіації) [4].

В українському законодавстві застосування медіації містить лише рекомендаційний характер, про

що свідчать угоди про вільну торгівлю, зокрема, але невиключно, між Урядом України та Урядом Чорногорії, що підписана 18.11.2011 [14], між Україною та Канадою, що ратифікована Законом від 14.03.2017 [15]. Вказано про можливість застосування медіації і в Законі України «Про безоплатну правову допомогу» [16]. Разом з тим, держава рекомендує суб'єктами малого і середнього підприємництва у господарських справах активніше використовувати медіації, підтвердженням цьому є стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, що схвалена Указом Президента України № 276/2015 від 20.05.2015 [17] і розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 504-р від 24.05.2017 [18]. Всі ці рекомендації від держави зводяться до того, що медіація потребує законодавчого оформлення в одному єдиному нормативно-правовому акті.

В основі будь-якої із форм медіації (обов'язкової або факультативної чи рекомендації) є ключові принципи медіації: орієнтація та інтереси сторін, конфіденційність процесу. В'єтнамський дослідник Ву Чао стверджує, що конфіденційність процесу медіації якраз і робить медіацію більш ефективною, ніж судовий процес [11].

Всі вказані принципи складають процес медіації і роблять основу для існування вже моделей медіації в господарських справах.

На думку Ронана Фееїлі, дослідника із Південно-Африканської Республіки, існує чотири моделі медіації в господарських справах: договірна, фасилітативна, терапевтична та оціночна [7]. Всі моделі медіації переслідують різну мету. В договірній медіації – це досягнення компромісу між сторонами. В фасилітативній медіації здійснюється пошук інтересів сторін. У терапевтичній моделі можуть розглядатись основні причини поведінки сторін. В оціночній моделі здійснюється оцінка прав та очікуваний результат судових справ, якщо сторони будуть звертатись задля вирішення спору в судовому порядку. Вказані моделі медіації не є окремими формами практики, а є способами концептуалізації різних тенденцій на практиці. Одна модель медіації може переходити в іншу. Деякі медіатори в комерційних справах вважають такі переходи або комбінацію моделей медіації змішаним процесом [7].

Ефіопський дослідник Каміл Адбу Оумер також виокремлює чотири моделі медіації в комерційних справах: фасилітативна, оціночна, примирна, терапевтична. У фасилітативній медіації медіатор допомагає сторонам спілкуватись та переоцінювати свої позиції, не коментуючи суті справи. В оціночній медіації медіатор, окрім своєї ролі фасилітатора, може давати думки щодо суті спору. В примирній медіації, крім надання висновку щодо суті справи, медіатор може запропонувати сторонам необов'язкове рішення. Терапевтична медіація не вирішує проблеми, а надає сторонам роз'яснення щодо способу вирішення будь-якого майбутнього чи поточного спору влас-

ними силами. Терапевтична медіація фокусується на роботі з лікування емоційних ран, з якими стикаються учасники конфлікту, а не самому вирішенні суперечки. В терапевтичній медіації зосереджується увага на сторонах, а не на суперечці [1]. Моделі медіації можуть бути різними в залежності від мети і варто погодитись з авторами щодо різних моделей медіації. Однак, враховуючи розуміння поняття «терапія», поняття моделі «терапевтична медіація» доцільніше було би назвати моделлю регулятивною.

Ефіопський дослідник Каміл Адбу Оумер виокремлює трансферну медіацію, де медіатор розмовляє зі сторонами суперечки окремо без жодного спільного обговорення проблеми всіма учасниками за одним столом [1].

У рамках кожної моделі медіації відбуваються сесії. Кожна сесія може допомогти сторонам вирішити один конфліктуючий пункт. Окрім того, у процесі медіації з комерційних справ сторони можуть домовитися про тимчасовий порядок відновлення відносин.

Процес медіації оформлюється договором про медіацію. Договори про медіацію включають у себе посилення на процедури, які слід дотримуватись під час медіації, на ролі та обов'язки медіатора та вид конфлікту, домовленості про оплату та витрати, способи розірвання договору, питання приватності та конфіденційності, а також можуть включати стандарти медіації або кодекси поведінки.

На думку дослідника із Непалу Матріка Ніраула, існує сім пунктів, які мають бути визначені в угоді про медіацію: точна ідентифікація конфліктуючих сторін, рамки угоди, пріоритет інтересів із визначенням суті спору, укладення тимчасової або попередньої угоди між сторонами за результатами медіації, режим конфіденційності, підписи сторін [6].

Сторонами в процесі медіації в комерційному спорі виступають сторони конфлікту та медіатор. Медіатори здійснюють діяльність на основі правил медіації, які можуть бути прописаними в кодексі поведінки медіації, в наборі керівних принципів, або в іншому документі, що містить як обов'язкові, так і керівні положення.

Ронан Філі, дослідник медіації в Південно-Африканській Республіці, зазначає, що американські типові стандарти поведінки для медіаторів були розроблені на початку 1990-х, але у відповідь на інтенсивне зростання медіації в США стандарти були переглянуті. В країнах Європейського Союзу функціонує кодекс поведінки медіаторів, в якому вказано на принципи діяльності медіатора такі як чесність, сумлінність, неупередженість та компетентність [7].

Не менш важливим питання в медіації в комерційному спорі є відповідальність медіатора. Ронан Феелі, дослідник медіації в Південно-Африканській Республіці, стверджує, що достатньо складно притягнути медіатора до відповідальності через його імунітет в цій сфері [7]. У той же час, відповідальність може бути передбаченою у договорі про здійснення медіа-

ції. Відповідальність може наставати, якщо медіатор як учасник цієї угоди порушує її вимоги. В договорах про медіацію сторони мають передбачати, що вони не будуть отримувати будь-яку юридичну або консультативну допомогу від медіатора.

Окрім того, Ронан Феелі стверджує, що відповідальність медіатора має бути передбачена і в законах щодо захисту прав споживачів послуг медіаторів. Медіатори можуть нести відповідальність за неправдиву рекламу, оманливі твердження про послугу та іншу недобросовісну поведінку [7]. Відповідальність медіатора має бути також передбачена у професійних стандартах медіації.

Основними елементами порушення медіатором правил медіації є те, що сторона фактично втратила все майно або навпаки сторона заподіяла шкоду іншій стороні конфлікту; медіатор не виконує стандартів медіації; медіатор підтримує виключно потерпілу сторону; існує причинний зв'язок між недбалим діянням та понесеними збитками.

Медіатори можуть потенційно притягуватися до кримінальної відповідальності, якщо їх поведінка примушує сторін до шахрайства чи вчинення встановленого законом правопорушення або коли вони домовляються зі сторонами (однієї зі сторін конфлікту) про вчинення злочину. Загальні принципи кримінального права визначали б відповідальність медіатора.

Висновки. Автори пропонують наступне визначення «медіації в господарських спорах» – це структурований процес переговорів, який здійснюється за відповідною процедурою і з дотриманням принципів медіації, що направлений на вирішення конфлікту в господарських правовідносинах, і передбачає залучення нейтральної третьої сторони, яка буде керувати всім процесом переговорів, не впливаючи на саме рішення, яке сторони приймуть в таких переговорах.

За своєю формою, медіація може бути обов'язковою та рекомендаційною. На міжнародному рівні відсутній нормативно-правовий документ, яким би було визначено форму медіації у господарських спорах. Зазначене надає можливості кожній країні самостійно визначати потребу в необхідності застосування медіації в обов'язковій або рекомендаційній.

Моделі медіації також можуть бути різними залежно від мети медіації, але в основі обов'язково мають бути принципи, якими і керується медіатор під час процесу переговорів. Такі принципи, як конфіденційність та орієнтація на інтереси сторін, і відрізняють медіацію від процесу примирення сторін.

Базову роль у всьому процесі медіації відіграє медіатор, який як залучена особа до процесу переговорів має нести відповідальність за правильність організації медіації, за дотримання стандартів медіації, за достовірність власної реклами та тверджень про послугу медіації. Така відповідальність має бути передбачена в професійних стандартах медіації та в кримінальному, цивільному та господарському законодавстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kamil Abdu Oumer Modernization and institutionalization of mediation to resolve commercial and investment disputes in Ethiopia. URL: https://www.academia.edu/32195843/MODERNIZATION_AND_INSTITUTIONALIZATION_OF_MEDIATION_TO_RESOLVE_COMMERCIAL_AND_INVESTMENT_DISPUTES_IN_ETHIOPIA (дата звернення: 30.07.2019).
2. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21.05.2018 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95 (дата звернення: 30.07.2019).
3. Carlos Esplugues Mota Mediation in the EU after the transposition of the Directive 2008/52/EC on mediation in civil and commercial matters. URL: https://www.academia.edu/21299831/MEDIATION_IN_THE_EU_AFTER_THE_TRANSPOSITION_OF_THE_DIRECTIVE_2008_52_EC_ON_MEDIATION_IN_CIVIL_AND_COMMERCIAL_MATTERS (дата звернення: 30.07.2019).
4. Брифінг, підготовлений Європейським комітетом «Десятиріччя «Парадоксу медіації в ЄС» або коли Директива ЄС має бути більш... директивною». URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/608847/IPOL_BRI\(2018\)608847_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/608847/IPOL_BRI(2018)608847_EN.pdf) (дата звернення: 30.07.2019).
5. Mohammad Siddiqui Eden building to stock exchange Mediation rule for commercial disputes. URL: https://www.academia.edu/37742204/EDEN_BUILDING_TO_STOCK_EXCHANGE_Mediation_model_rule_for_commercial_disputes (дата звернення: 30.07.2019).
6. Matrika Niraula Importance of Mediation in Commercial Disputes. URL: https://www.academia.edu/12597789/Importance_of_Mediation_in_Commercial_Disputes (дата звернення: 30.07.2019).
7. Ronán Feehily The Role Of The Commercial Mediator In The Mediation Process: A Critical Analysis Of The Legal And Regulatory Issues // South African Law Journal, 2015. URL: https://www.academia.edu/36534586/The_Role_Of_The_Commercial_Mediator_In_The_Mediation_Process_A_Critical_Analysis_Of_The_Legal_And_Regulatory_Issues (дата звернення: 30.07.2019).
8. UNCITRAL Model Law on International Commercial Conciliation with Guide to Enactment and Use. 2002. URL: https://www.uncitral.org/pdf/english/texts/arbitration/ml-conc/03-90953_Ebook.pdf (дата звернення: 30.07.2019).
9. Dr Felix Steffek Mediation in the European Union: An Introduction // (Cambridge), June 2012. URL: <https://e-justice.europa.eu/fileDownload.do?id=b3e6a432-440d-4105-b9d5-29a8be95408f> (дата звернення: 30.07.2019).
10. Єрьоменко Г. "Mediation Pledge in Ukraine". URL: <http://ukrmediation.com.ua/files/Mediation%20Pledge%20in%20Ukraine.pdf> (дата звернення: 30.07.2019).
11. Vu Chao Latest legal framework for commercial mediation in Vietnam. URL: https://www.academia.edu/37217576/Latest_legal_framework_for_commercial_mediation_in_Viet_Nam.docx (дата звернення: 30.07.2019).
12. Antonin Pribetic A Strategic Functionalist Approach to International Commercial Mediation. URL: https://www.academia.edu/32829249/A_Strategic_Functionalist_Approach_to_International_Commercial_Mediation (дата звернення: 30.07.2019).
13. Ольга Антонюк Медіаційний процес на міжнародному рівні. URL: https://ukrmediation.com.ua/files/%D0%9A%D1%83%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0_%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%9E_%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C.pdf (дата звернення: 30.07.2019).
14. Угода про вільну торгівлю між Україною та Канадою // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/124_052-16 (дата звернення: 30.07.2019).
15. Угода про вільну торгівлю між Урядом України та Урядом Чорногорії // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892_008 (дата звернення: 30.07.2019).
16. Про безоплатну правову допомогу: Закон України // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 30.07.2019).
17. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: Указ Президента України № 276/2015 від 20.05.2015 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U276_15?an=13 (дата звернення: 30.07.2019).
18. Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року: розпорядженням Кабінету Міністрів України № 504-р від 24.05.2017 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504-2017-%D1%80> (дата звернення: 30.07.2019).
19. Тетяна Кисельова Правове регулювання відносин із надання послуг медіації у зарубіжних країнах. URL: http://ukrmediation.com.ua/files/Pravo_Ukrainy_11-12_2011_page_225-245.pdf (дата звернення: 30.07.2019).